

**“МАЪРУЗА (МУХОДАРА) ИЛМИ” НИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА
РИВОЖЛАНИШИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11634801>

Pirmuhamedov Bahadir Bahramovich

International Islamic Academy of Uzbekistan

*Senior teacher of the "Arabic language and
literature al-Azhar" department.*

E-mail: bahodir2674@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ислом илмларидан муҳим бўлган “Маъруза(муходара) илми” нинг шаклланиши босқичлари, унинг ривожланишига асос бўлган илмлар ҳақида баён қилинган. Шунингдек, Маърузалар илми таърифи берилиб, бу йўналишда ёзилган илк асарлар, уларни яратган алломалар ҳақида маълумотлар берилган. Хусусан, Ибн Қутайба (889 в.) нинг “Уъйун ал-ахбар” асари ва Абу Амр Аҳмад бин Муҳаммад бин Абду Раббих (940 в.) нинг “ал-Иъқду-л-фарид” асарларининг мазмун моҳияти ҳақида фикр юритилган.

Kalit so‘zlar

исломшунос, жоҳилия даври, Қуръони карим, Маҳмуд Замахшарий.

Шунингдек, “Маърузалар илми” аҳамияти ва бу йўналишда ижод қилган машҳур ватандошимиз Маҳмуд Замахшарийнинг араб илмлари таснифига киритилган “Маърузалар илми” йўналишида яратилган “Рабийъу-л-аброр” асари, алломанинг уни яратишдан мақсади ёритилиб, асарнинг мазмун моҳияти қисқача таҳлил қилинган.

Кўпгина исломшунос ва тарихчи олимлар ислом тамаддунига ҳисса қўшган асарларни яратилишини иккинчи ҳижрий асрга, яъни Қуръони карим, Ҳадис шариф ва улар билан боғлиқ кўпгина илмларга бағишланган асарларни яратиш, шунингдек, чет тилида ёзилган илмий асарларни таржима қилиш билан боғлайдилар.

Айтилиши керак бўлган ҳақиқат шуки, (илмий асарларни) ёзиш ва яратиш араб ёки форслар устунлиги билан эмас, балки барчани илм олишга даъват қилган ва билимни илгари сурган янги ақида туфайли содир бўлди. (илмий асарларни) Ёзиш ва яратиш шу билимнинг самараси эди.⁴⁰ Илмий

⁴⁰ Methods of authorship among Arab scholars, literature department. Mustafa al-Shaka. Dar Al-Alam for millions Beirut, Lebanon. I, April 6, 1991.

китоб ва асарларнинг илк кўриниши рисоалар шаклида яратилган. Машҳур ёзувчилар яратган турли илмий йўналишда яратилган илк рисоалар сарасига қуйидаги рисоалар киритилган:

Расаилу-л-Жахиз(Жохиз рисоалари), Расаилу ибну-л-Аъмид(Ибн Амид рисоалари) (970 в.), Расаилу-с-Соҳиб ибн Аъббад (Соҳиб бин Аббад рисоалари) (995 в.), Расаил Аби Бақр ал-Харазмий(Абу Бақр Хоразмий рисоалари) (993 в.), Расаил Аби Фадл Бадиъу-з-Заман ал-Ҳамазоний(Абу Фазл Бадиуз Замон Ҳамазоний рисоалари) (1007 в.), Расаил ихвани Сафо(Сафо биродарлари рисоалари) ва бошқалар. Бу рисоалардан ташқари Жоҳилия даври араб шеърияти намуналари, мақол ва ҳикматли сўзларни ўзида жамлаган асарлар ҳам яратилди. Бу асарларнинг барчаси, Маъруза (муҳодара) илми шаклланишига ёрдам берган илмий манбалар ҳисобланади.

Маърузалар илми нима ва уни таърифини кўриб чиқсак. Маърузалар илми араб илмларининг муҳим йўналиши бўлиб, бу йўналишда кўпгина олимлар ижод қилиб, жуда қимматли асарлар яратганлар. Маъруза илми қандай илм ва нималарни ўз ичига олишини кўриб чиқамиз.

Ўрта аср араб адабиёти дунё халқлари адабиётидан ўзининг турли хиллиги ва серқирра жанрлари билан ажралиб туради. Унда Жоҳилия даври қасида ва “муаллақа”лари ва араб халифалиги даврида, яъни VIII-IX асрларда кенг ривож топган юнон, форс ва сурёний тиллардаги асарларни таржималари билан бойитилган маълумотларни кўришимиз мумкин.

Маърузалар илми (علم المحاضرات)га келсак, бу йўналиш наср ва шеър жанрида ёзилган адабий китоблар, шунингдек, араб ва мусулмонлар эгаллаган барча илмлар бўйича ёзилган китобларни англатади. Ҳожи Халифа бу илмни шундай таърифлайди:

"هو علم يحصل منه ملكة إيراد كلام للغير، مناسب للمقام، من جهة: معانيه الوضعية أو من جهة: تركيبه الخاص"⁴¹

“Бу илм орқали бирор кишининг гапини зарур вазиятда ўзига хос услубда етказиш малакасига эга бўлинади”.

Яна бир таърифда ал-Қанужий шундай дейди:

المحاضرات: استعمال كلام البلغاء أثناء الكلام في محل مناسب له على طريق الحكاية⁴²

“Маърузалар (илми) : Гап давомида балоғат илми олимлари гапини вазиятга муносиб равишда ҳикоя усулида қўллашдир”.

Бу илм маъоний илмига жуда яқин, улар орасидаги фарқ шундаки, Маърузалар илмида вазият таққозосига қараб, олим ва фозил кишиларнинг

⁴¹ Kashfu zunun: Mustafa bin Abdullah aka Haji Khalifa, Dar Al-Fikr. – Beirut. 1982.

⁴² Abjad Al-Uloom Al-Wushi Al-muraqqum in the statement of the conditions of science: Siddiq bin Hassan al-qunuji, publisher: House of scientific books-Beirut, 1978, investigation: Abdul Jabbar Zakar M1. – P. 501.

фикрларини тингловчига етказиш бўлса, Маъоний илмида эса сўзловчи тингловчига унинг ҳолати ва вазиятидан келиб чиқиб гап гапиришидир.

Бу илм араб илмлари ичида муҳим ва жуда манфаатлидир. Унда Қуръони карим, ҳадис, шеър, мақол, фразеологик бирикмалар, араб ва ажам олимларининг муаян мавзулар бўйича фикрлари келтирилади. Ибн ал-Хатиб бу илм аҳамияти ҳақида шундай фикрларни билдиради:

علم المحاضرات علم نافع في أنواع المحاورات، وهو علم عال من العلوم العربية، وفن فاخر من الفنون الأدبية، يحتاج إليه طوائف الأنام، ويرغب فيه العلماء العظام.⁴³

“Маърузалар илми муҳовара(сухбат) турларидаги фойдали илмдир, у араб илмлари ичидаги юксак илм, адабиёт санъатлари ичидаги нафис санъатдир. Унга барча тоифа одамлари мухтож бўлиб, унга буюк олимлар муурожаат қилишган”. Ибн ал-Хатибнинг юқоридаги фикрича, бу илм араб илмлари ичида юқори ўринни эгаллаган. Илмлар таснифи йўналишига фаолият олиб борган олимлар бу илмни қуйидагича тасниф қилганлар.

Улар қуйидагилардир:

1. Луғат илми(лексикология)
2. Сарф илми(морфология)
3. Наҳв илми(грамматика)
4. Маъоний илми
5. Баён илми
6. Бадиъ илми
7. Аруз илми
8. Қофия илми
9. Ёзув қоидалари илми
10. Ўқиш қоидалари илми
11. Рисола ва хутбалар ёзиш илми
12. Маърузалар илми, у тарих илмларини ҳам қамрайди⁴⁴ .

Маърузалар илми ривожланиши

Жоҳиз “ал-Баян ва таъин”, “ал-Бухала” ва “ал-Ҳайван” каби асарлари билан араб адабиётига оид асарлар яратиш бўйича етакчи олимлардан бири ҳисобланса, Маъруза илмига тўлиқ мос келувчи “Уъйун ал-ахбар ” асари илк бор Ибн Қутайба (889 в.) томонидан ёзилган. Мазкур асар мавзулари ва турли соҳаларни ёритганлиги билан Маъруза илмини шаклланганлиги ва ривожланганлигини акс этди. Ибн Қутайбадан сўнг бу йўналишда яратилган

⁴³ Ravdul axyar muntaxab min Rabi'u'l abrors: Muhammad Bin Qasim bin Yaqub Al-amasi, known as Ibn al-Khatib, Dar Al-Qalam Al-Arabi.

⁴⁴ Kavakib durriya ala mutamimatul ajrumiya, Sheikh Mohammed bin Abdul Bari Al-Ahdal. Cultural Books Foundation. – Beirut. 1990.

асарларга талаб ва эҳтиёж юкори бўлди. Бу йўналишда яратилган машҳур асарлар қуйидагилардир:

- Абу Амр Аҳмад бин Муҳаммад бин Абду Раббих (940 в.) нинг “ал-Иъқду-л-фарид” асари
- Абу Али ал- Муҳассин бин Али ат-Танухий (994 в.) нинг “Нишвару-л-муходара ва ахбару-л-музакара” асари
- Абул Фараж ал-Муаъфий бин Закария ан-Нахраваний ал-Жаририй (1000 в.) нинг “ал-Жалис-у-солиху-л-кофий ва-л-анису-н-носиху-ш-шофий” асари
- Абу Саъд Мансур бин Хусайн ал-Аби (1030 в.) нинг “Насру-д-дур” асари
- Абу Умар Юсуф бин Абдул-бир ан-Намрий ал-Қуртубий (1071в.) нинг “Баҳжату-л-мажалис ва анасу-л-мажалис ва шаҳзу-з-зихни ва-л-ҳажис” асари.
- ар-Роғиб ал-Исфохоний (1109 в.) нинг “Муҳадароту-л-удаба ва муҳаварату-ш-шуъаро ва-л-булоға” асари
- Абу-л-Маъалий Баҳауддин Муҳаммад бин Ҳасан бин Муҳаммад бин Али бин Ҳамдун ал-Бағдодий (1167 в.) нинг “ат Тазкирату-л-ҳамдуния” асари.

Маъруза илмига оид асарлар муаллифлари ўз китобларини асар мазмунидан келиб чиқиб, китоб, боб, фасл ва саёҳат каби бўлимларга тақсимлашган. Ибн Қутайба ўзининг асаридаги мавзуларни “китоб” га ажратиб, асар муҳаддимасида шундай дейди: “Хабар ва шеърларни туркумларга ажратганимда, уларни йўналиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши ва боблари кўплигини кўрдим. Уларни “китоб” ларда жамладим... биринчи китоб:... Султон китоби... иккинчи китоб. : уруш китоби...ва ўнинчи китоб: аёллар китоби”.⁴⁵ Шу йўналишда ёзилган яна бир машҳур асарлардан бири андалусиялик Абу Амр Аҳмад бин Муҳаммад бин Абду Раббихига тегишли. У ўз асарини қуйидаги тартибда шакллантирганини ёзади: “Мен бу китобни турли хил сўз марваридлари, тўғри ва тартибли қуймалари мавжудлиги учун “ал-Иъқд ал-Фарид”(Тенгсиз маржон) деб номладим. Мен уни йигирма бешта китобга ажратдим. Ҳар бир китоб икки қисмга бўлинган, жами эллик қисмдан иборат йигирма бешта китоб. Уларнинг ҳар бирига маржон жавохирлари номи берилган, биринчиси: Султон ҳақидаги маржон китоби, кейингиси урушлар ҳақидаги дур китоб, кейин саҳийлик ва бахллик ҳақидаги қимматли тош”.⁴⁶ Кўпгина муаллифлар ўз китобларини бобларга

⁴⁵ Uyun axbar. Abu Muhammad Abdullah ibn Muslim Ibn Qutayba al-dinuri. Scientific books House-Beirut. 1418 .41/1 .

⁴⁶ Al-Iqdul farid, Ahmad ibn Muhammad ibn Abd Rabbah al-Andalusi. House of scientific books-Beirut 1983. –P. 7.

тақсимлашган. Булардан Ибн Абду-л-бир ўзининг “Бахжату-л-мажалис” асарини бобларга тақсимлаб, 132 бобга ажратган.

Маҳмуд Замахшарий ҳам араб илмларига оид бошқа асарлари билан бир қаторда араб илмларининг яна бир муҳим йўналиши бўлмиш Маърузалар илми бўйича “Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор” асарини яратган. Мазкур асар алломанинг асар мукаддимасида келтирган маълумотида кўра машҳур “ал-Кашшоф” асаридан кейин, яъни ҳижрий 528 йили алломанинг Маккадалик даврида ёзилган. Аллома бу хусусда куйидагича ёзади: “Бу китобни, “ал-Кашшоф” ўқувчилари зехнига дам бериш, билим ва қобилиятларини фикрлашга ишлатиб, бундан толиққан дилларига ором бериш, зерикканларида ўқиб завқланишлари учун ёздим... Ундан Касир бин Абдурахмоннинг Иззага ёзган ғазаллари ва Жамил бин Абдуллоҳнинг гўзал шеърларини ўқийсан. Яхши суҳбатдош хоҳласанг, ундан яхши суҳбатдош йўқ, янги хабар керак бўлса, ундан яхши хабарчи йўқ. Хузнга мойил бўлсанг, кўз ёшингни шашқатор оқизар, шодон кулги керак бўлса, ундан ичак узди латифалар топасан”⁴⁷.

Мазкур асар таркибий жиҳатдан 98 бобдан, баъзи манбаларда ёзилишича, 92 бобдан иборат (Кашфуз-зунун). Асар “Вакт, дунё ва охират ҳақидаги” боб билан бошланиб, “Ҳашоротлар, ер юзидаги бошқа ҳайвонлар ва улар билан боғлиқ нарсалар ҳақидаги” боб билан яқунланади. Асардаги мавзулар тартиби алифбо тартибида тузилган. Асар дин, ахлоқ, география, наботот ва бошқа илмларни қамраб олган. Ҳар бир боб Қуръони оятлари ва мавзуга оид ҳадислар, алломалар фикри ва шоирлар шеърлари билан ёритилган.

Қуръони каримнинг ва ҳадисларнинг жамланиши тафсир, фикҳ, сийрат, мантиқ, сарф, наҳв, балоғат ва бошқа ислом илмларини ривожланишига туртки бўлди. Бу эса ўз навбатида, юқорида зикр қилинган илмлар билан бирга юнон ва форс маданияти, жоҳилия даври шеърляти ва адабиётини жамлаган маърузалар илмига асос бўлди. Маърузалар илмида яратилган манбалар ўрганиш давомида улар турли хил диний ва дунёвий илмларни қамраб олганини кўрамиз. Асарларнинг шундай тузилиши, турли соҳадаги олим ва тадқиқотчиларга, хусусан исломшунос олимларга ислом даври ва ундан олдинги даврдаги маълумотларни ўргани имконини беради.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъу-л-аброр ва нусусу-л-ахбор” асари ҳам “Маърузалар илми” да ёзилган энг машҳур асарлардан бири бўлиб, исломшуносликдаги муҳим манба ҳисобланади.

⁴⁷ Rabi ' Al-Abrar va nususus axyar: Mahmoud zamakhshari, M1. – P. 27.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Махмуд Замахшарий. Мукадимату-л-адаб. Нашрга тайёрловчи З. Исломов-ТИУ. - Т.: 2002.
2. Jalal al-Din al-Suyuti with a view to awareness in the layers of linguists and grammarians. Vol. 2.
3. Ibn Khalkan. "Vafayat ayan" Vol. 5. Sadr House. - Beirut. 1969.
4. Abu Al-Qasim Mahmoud bin Omar al-zamakhshari" Al-mufassal fi arabiya". Dar Ammar. 2004.
5. Dr. Ahmed Mohammed Al-houfi "Zamakhshari". The House of Arab Thought, 1966.
6. Kavakib durriya ala mutamimatul ajrumiya, Sheikh Mohammed bin Abdul Bari Al-Ahdal. , P.24. Cultural Books Foundation. - Beirut. 1990.
7. Рустамов А. Махмуд Замахшарий. - Т.: Фан, 1971.
8. Mustafa bin Abdullah aka Haji Khalifa. Kashfu Zunun. Dar Al-Fikr. - Beirut 1982.
9. Abjad Al-Uloom Al-Wushi Al-muraqqum in the statement of the conditions of science: Siddiq bin Hassan al-qunuji, publisher: House of scientific books-Beirut, 1978, investigation: Abdul Jabbar Zakar.
10. Ravdul axyar muntaxab min Rabiul'ul abrors: Muhammad Bin Qasim bin Yaqub Al-amasi, known as Ibn al-Khatib, Dar Al-Qalam Al-Arabi.